

Intervencions al fossar i l'església parroquial d'Hortells (Morella, els Ports): aspectes arqueològics i històrics

Francesc-Xavier Duarte*
Francisco José Hernández**
Raúl Hernández***
Sonia de Haro****
Tomás Hurtado*****

Resum

A mitjans del s. XVIII s'acabà de construir l'actual església parroquial d'Hortells (d'estil barroc). Aquesta es va fer a costa del fossar medieval-modern anterior a l'actual cementeri (inaugurat el 1816). El fossar antic degué d'estar associat a alguna església, possiblement d'estil gòtic, de la qual no ha quedat constància arquitectònica. Presentem ací els resultats de les troballes efectuades als treballs arqueològics de seguiment desenvolupats durant la restauració parcial del temple, on aparegueren dos contextos funeraris, el fossar antic (XIII?-1816) i un altre enterrament associat a l'actual temple.

Abstract

The construction of the current church in Hortells was finished in the mid-eighteenth century (baroque style). The temple was built at the expense of the medieval-modern graveyard prior to the current cemetery (established in 1816). The graveyard must have been linked to a certain church, possibly gothic style, of whose existence there is no architectural evidence.

In this paper we present the results of the findings that were made throughout the archaeological project. Such project was developed in the course of the partial restoration of the temple, where two funerary sites were found: the old parish graveyard (thirteenth century?-1816) and another burial ground associated with the present-day temple.

INTRODUCCIÓ: DOS INTERVENCIONS A L'ESGLÉSIA I TRES AL FOSSAR

Entre el 2005 i el 2007 s'hi realitzaren treballs de rehabilitació a l'església parroquial de l'Assumpció de la Santíssima Mare de Déu d'Hortells (Figs. 1; 2). Aquesta presentava i, encara presenta, problemes greus d'estabilitat pro-

vocats per danys directes sobre l'estructura del temple, inicialment associats a l'insuficient drenatge del subsòl.

Aquestes dos fases de la restauració, foren acompanyades per sengles intervencions arqueològiques d'urgència consistents en la realització de seguiment i excavació de sondeigs arqueològics (Figs. 3; 4).

* SARq-Serveis d'Arqueologia. Arqueòleg <xesco@sarq.es>

** Arqueòleg. <frankhernan8@hotmail.com>

*** Arqueòleg. <raulher00@terra.es>

**** Arqueòloga (antracòloga). <soniadeharo@gmail.com>

***** Arqueòleg (numismàtic). <Tomas.Hurtado@uv.es>

Figura 2. Panoràmica d'Hortells des del sud de la població (al centre de la imatge el palau dels Comtes de Creixell i a la dreta l'església parroquial), any 2006.

entre aquesta i la porta d'entrada al temple –on sembla que era la pica baptismal, almenys al 1867–).

A més a més, hi hagué una tercera intervenció arqueològica desenvolupada sobre una edificació veïna a l'església, les antigues escoles del poble. Aquesta fou conseqüència de la rehabilitació integral de l'edifici per convertir-lo en allotjament de turisme rural (promoció del Centre Integrat de Serveis Econòmics, CISE SCP). La intervenció (autorització núm.: 2006/1197-Cs) estigué dirigida per R. Pérez i, durant el seguiment arqueològic practicat (després de la troballa de restes òssies humanes), es determinà que les sepultures aparegudes pertanyien a l'antic fossar, ja detectat a les dos intervencions esmentades amb anterioritat (Duarte, 2009, 88-89). Per tant, iniciats els treballs de vigilància arqueològica els resultats dels quals foren la detecció de tres fosses individuals i tres col·lectives (amb 2, 3 i 9 individus). Tots els individus exhumats, es trobaven a l'actual planta primera de l'edifici de les escoles que té accés a peu pla des del pati de les escoles (localitzat a l'est del antic centre educatiu i al nord del temple). Les fosses estaven excavades sobre margues del terciari (substrat geològic del fossar). Tot i que l'excavació de les fosses detectades no es limità exclusivament a l'àrea d'afecció de les obres de rehabilitació de les escoles, no hi va haver una excavació en extensió. Pel que fa al ritual funerari, tots els cossos eren enterraments primaris descompostos en medi no buit amb una orientació general del cos est (peus)-oest (cap) i posició decúbit supí o, per a alguns casos d'enterraments col·lectius, decúbit lateral dret; les extremitats inferiors estirades i les superiors creuades sobre el pit, abdomen o zona pèlvica. Com després observarem, segueixen a grans trets, el gest ritual tipus d'aquesta necròpoli cristiana. Cal assenyalar, no obstant això, que la troballa d'una fossa col·lectiva amb 9

individus soterrats súbitament en paral·lel i en posició decúbit lateral dret, podria estar assenyalant, com comentava l'autor de l'informe (Pérez, 2007, 39), l'existència d'un episodi epidemiològic “...uno de los aspectos más interesantes a analizar, es la posibilidad de que los nueve individuos enterrados en la fosa U.E. 1021, perecieran a causa de alguna grave epidemia. Como así parecen apuntar algunos indicios, como la cantidad de individuos enterrados simultáneamente, los diferentes grupos de edad que parecen representar, las posiciones de los cuerpos y la presencia de cal en el relleno de la fosa.” (Fig. 6). Les úniques dues fosses, entre elles aquesta col·lectiva, datades cronoculturalment gràcies a la ceràmica que les acompanyava (que està dins de l'estrat d'ús del cementeri), podem comprendre-les entre 1500 i 1650.

HISTÒRIA I TERRITORI

UBICACIÓ GEOGRÀFICA I MEDI FÍSIC: HORTELLS I L'ESGLÉSIA PARROQUIAL

L'actual poble d'Hortells (de vegades grafiat, incorrectament, en valencià com *Ortells*), es localitza a l'oest de l'actual terme municipal de Morella, a la comarca dels Ports, província de Castelló. L'únic temple parroquial amb el que compta, es localitza al sector nord del casc urbà, a l'extrem del carrer anomenat Cap de Vila, ja tangent a les primeres terres de conreu no urbanitzades i periurbanes (a uns 675 m.s.n.m). Es tracta de la zona més alta del poble, però no destacada del vessant de la serra de Morella, on s'estableix la totalitat de la població. Per tant, el paisatge que envolta l'església és urbà, per l'oest i sud i rural, a l'est i nord. Aquesta ubicació perifèrica del temple parroquial, pot estar assenyalant-nos un escàs creixement urbà de la

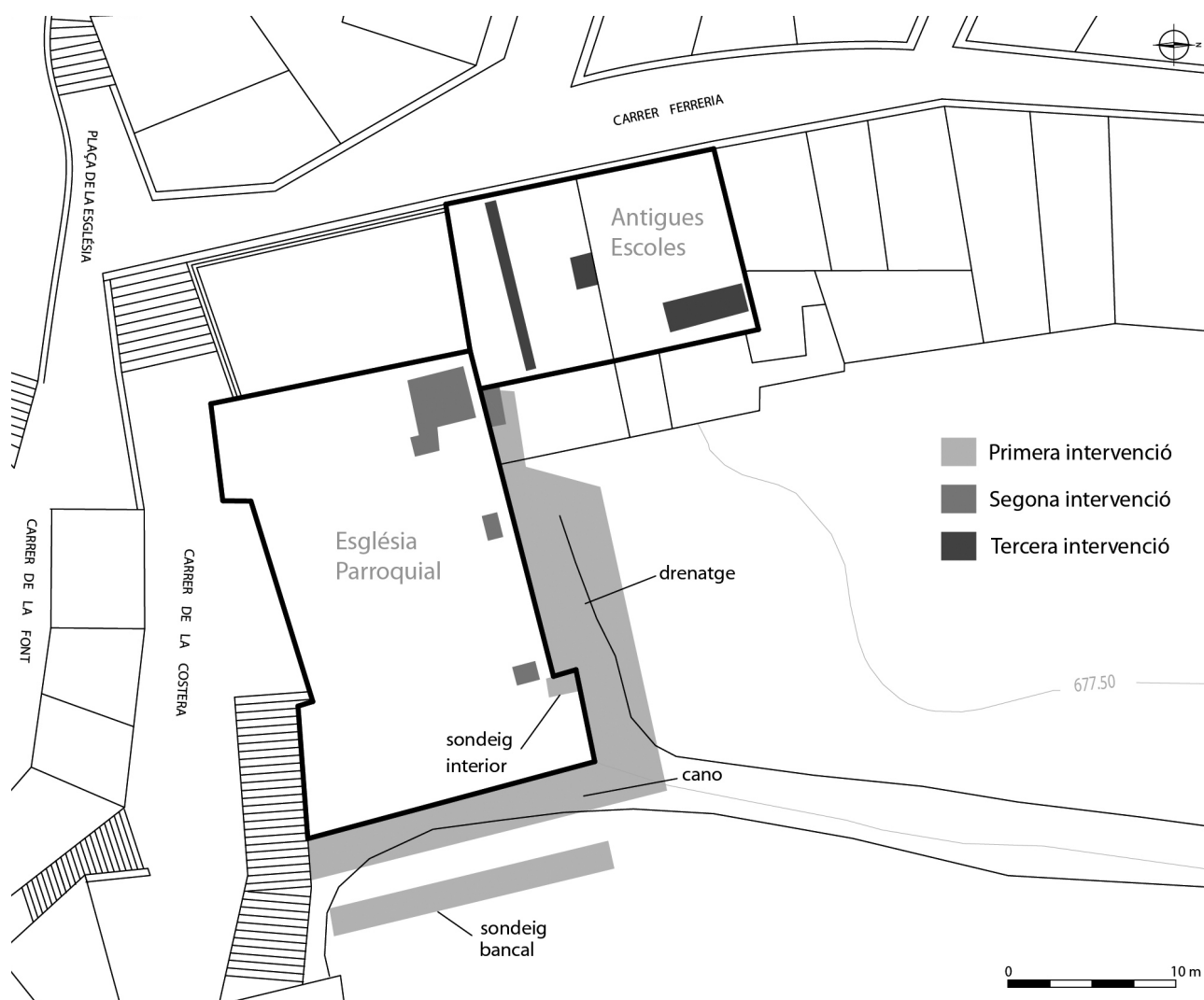

Figura 3. Delimitació de la superfície afectada durant les diferents intervencions.

població, potser des dels segles XIV-XV, si el temple gòtic inicial s’hi localitzava a la vora del fossar que ara presentem.

Litològicament parlant, l’edifici religiós està construït sobre una petita falla, constantment excavada pel barranc del Mas del Francés. La façana meridional de l’església s’aixeca sobre un ferm estrat rocallós de pedra calcària i la septentrional s’hi habilita sobre un estrat margocalcari capbussat que s’esllavissa cap el nord. Aquests estrats geològics, estan coberts per terra orgànica de matriu argilosa (d’origen margós) originada per l’ús funeràri de l’indret, la realització de tasques agrícoles i altres de constructives del temple.

Aquesta “desencertada” ubicació del solar de l’església parroquial, ve provocant, almenys des de 1826, problemes d’estabilitat sobre el conjunt arquitectònic, especialment al mur nord del cos de

fàbrica principal del temple. Fet que es testimonia als llibres de visites pastorals de l’Arxiu Parroquial d’Hortells (temporalment localitzat a la casa de l’Abadia de Villores). Així, a la visita de 1816, assenyala l’escrivà del bisbe Manuel Ros de Medrano que, pel que fa a l’ “Edificio” de l’església “...le halló firme y corriente en todo”. A la següent visita, 1826, però, les coses canviaren “...visitó S.E.Y. [el bisbe] el coro alto y Edificio y lo halló no del todo firme y corriente”; respecte al temple en general “...edificio de la Ygla manifesta por la nave izquierda y Sacristia algunas quebraduras que pueden ocasionar su ruina; manda S.E.Y. que inmediatamente sea reconocida por un Maestro Arquitecto y que se nos de parte de juicio que forme para proveher lo que convenga” (Lám. II). Qui sap si aquest fet també fou el motiu de la desaparició de l’anterior església gòtica que, de localitzar-se al mateix lloc,

Figura 4. Imatge del costat nord de l'església i de les antigues escoles (el primer edifici a la dreta el temple).

com es molt provable, ja vindria degradant-se pels mateixos motius.

D'aqueixa construcció gòtica, no resta cap element estructural superficial que haja estat identificat com a tal, sí, però, es conserven dues esteles funeràries discoïdals amb motiu decoratiu de creu encerclada i cua de milà (s. XIV-XV). Aquestes estan incorporades al marge o paret de contenció del placet de l'Església, espai obert pel qual s'accedeix per l'única porta del temple (Fig. 7). Les esteles degueren de pertànyer al fossar inicial, abans de la construcció de l'actual temple i que, per tradició religiosa, degué d'estar associat al possible temple gòtic.

CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA

Històricament, els orígens d'aquesta població, sembla que no podem endarrerir-se molt més enllà del s. X quan tindria una torre de guaita dins del sistema de defensa andalusí del moment (Gamundí, 1994, 247 –seguint a Ortí, 1958, 733). Tot i això, sí que es coneix algun hàbitat proper de l'actual nucli urbà de cronologia Ferro Antic o I, amb material ceràmic de l'ibèric Antic (Pérez, 2007). No tornem a tindre notícies del possiblement assentament islàmic fins la invasió i colonització cristiana definitiva dels territoris del Castell de Morella, dels quals Hortells dependria ja des d'època islàmica, pertanyent puix al seu territori castral. Així, la donació que realitza el Conqueridor a favor de Blasc d'Alagó, reverteix finalment (1233) en Joan d'en Brusca, també senyor d'Albocàsser, que fa donació de carta de població 1235-40 (Guinot, 1991). Ell i la seua família establirien la residència senyorial a la ubicació de l'antiga torre andalusina (futur Palau dels Comtes de Creixell). El medievalista P. López Elum (2002, 44, 154-155) assenyala que amb la do-

nació dels castells (ie. fortificacions) andalusins als nobles cristians i depenent del seu grau de conservació (de vegades en estat ruïnós o inutilitzat poc abans de l'arribada dels feudals), els nou senyors ocupaven, reparaven o reconstruïen, de bell nou. D'aqueixa possible torre andalusina no han estat trobades evidències fins a la data, però, val a dir que els costats oest i sud de l'actual palau gòtic, s'assenten sobre un cos de fàbrica anterior, parcialment assolat, que conserva un matacà (integrat, en qualsevol cas, dins del conjunt arquitectònic del palau). Des d'aqueix moment, els ara comtes de Creixell (nou títol que reben també al s. XIII), gaudiran del control i explotació de la població fins l'abolició dels poders i gaudis feudals al s. XIX. Arran la supressió d'aqueixos drets i privilegis, el comte de Creixells acabà venent les seues propietats i es va absentar del poble. Tot i això, sabem que la família nobiliar encara freqüentava la comarca l'any 1876, car al llibre corresponent d'òbits de la parròquia de Santa Maria de Morella apareix l'anotació de la defunció de la pàrvula *Maria Amparo Borrás y Martínez* natural de València i filla del comte de Creixell, *Don Mariano de Valencia* (fent ací referència al lloc de naixement del pare, no a la seua genealogia).

L'any 1680 aconseguirà la independència de la jurisdicció de Morella, lleugerament abans que molts dels actuals pobles del Terme Generals del Castell de Morella (Eixarch, 2004, 177). Aquesta aventura independent es va acabar l'any 1975 quan, voluntàriament, s'integra dins del terme municipal de Morella (com també li va passar a Xiva de Morella).

Si poc sabem de la seua història, escasses i molt recents són les notícies que tenim sobre la seua economia. La població, dedicada a l'explotació de terres de secà combinades amb escassos recursos vitivinícoles i de producció de moreres,

creix en gran mesura a les darreries de l'època moderna. Així, al 1757, primera dada a la que hem tingut accés, la població era baixa. Només 30 anys després, la població quasi s'havia quadruplicat. El màxim poblacional s'assoleix a les darreries del s. XIX (1887) i és a partir d'aquesta data que comença una ràpida caiguda fins ara. Actualment, els residents al poble no arriben a ser una cinquantena i la població està dramàticament envellida.

ZONA D'AFECCIÓ: L'ESGLÉSIA, EL FOSSAR I L'ALTAR DE SANT BLAI

A la comarca, han estat habituals les reformes parcials dels temples medievals durant l'època barroca, així succeí amb l'església de Santa Maria de Morella, la de l'Assumpció del Forcall, la de la *Virgen del Pópulo* d'Olocou del Rei, la de la Maredeu de Vallibona i la de Santa Maria Magdalena de Vilafranca (Gil, 2004, 273-301). També, però, han estat edificats temples barrocs de nova planta per ampliar els anteriors gòtics, que segons el gust de l'època, i com a conseqüència del creixement de la població, s'havien quedat menuts i fins i tot obsolets. Així, per exemple, l'antiga església parroquial de Sant Miquel de Morella (actualment un centre mèdic d'assistència primària), fou acabada poc després de 1754, i és la segona reedificació després de la construcció inicial del s. XIV i de la destruïda al 1711 durant la Guerra de Successió. O l'església de l'Assumpció de Maria al Boixar, on fins al s. XVIII hi havia una església medieval de la que actualment només queda una portada lateral. El cas de l'església de Sant Llorenç de Castell de Cabres és, potser, el més radical ja que el bisbe de Tortosa que regia la diòcesi l'any 1716, manà el trasllat de l'antiga església (localitzada al castell i actualment desapareguda) a una nova ubicació més propera al veïnatge; l'actual església es beneïa l'any 1763 (Gil, 2004, 315-316, 330 i 356).

Pel que fa a la primera església parroquial del poble d'Hortells, desconeixem en quin cas de

la casuística adés comentada podem adscriure-la. Després d'una anàlisi ocular de la trama urbanística i de l'arquitectura monumental existent, només tenim dos fets que puguem analitzar: les localitzacions del temple actual i del fossar medieval-modern anterior. Sabem que els fossars cristians s'hi localitzaven al costat dels temples medievals i moderns i, ara per ara, la superfície de l'únic fossar conegut es localitza, parcialment, per davall de l'església actual; i que les esglésies de nova planta o les ampliacions de les anteriors solen fer-se sobre el mateix solar que venien ocupant les edificacions "velles". Per tant, caldrà entendre que el temple medieval deu d'estar arrasat per l'actual, ja que no s'hi observa cap fàbrica anterior a la barroca, i que podria estar per davall. Així doncs, pensem que el temple gòtic degué d'estar localitzat on l'actual, com és allò habitual a la comarca, ja que els temples barrocs, quan no són de nova planta, assenten sobre esglésies gòtiques.

Arquitectònicament parlant, l'església actual és de planta de creu llatina amb una única nau amb capelletes laterals. Al costat esquerre compta amb tres i quatre espais dedicats a diferents sants (Sant Ramon Nonat, Mare de Déu de la Concepció, Mare de Déu del Roser i Sant Blai –en ordre des de l'altar a la porta d'entrada–), mentre que el costat oposat en té només dos amb tres espais dedicats (Sant Josep, Sant Antoni Abad i Santíssim Crist). Actualment, la capella més propera a l'entrada a l'edifici per l'esquerra, és el baptisteri (anteriorment fou la capella dedicada a Sant Blai). La cúpula és de mitja taronja sobre petxines. La portada és d'estil barroc i sembla finalitzada al 1735 (segons assenyala una inscripció sobre la porta). La decoració pictòrica de l'interior és abundant i colorista, però es troba molt deteriorada per la pròpia inestabilitat arquitectònica de l'estructura, cosa que provoca la caiguda de la decoració aplicada d'algeps que li dona suport. A ambdós costats de l'absis, hi trobem dos estances que compten amb un pis superior. La septentrional d'elles fa la funció de sagristia. El temple

	1757	1787	1842	1887	1910	1940	1970	1991	2009
Veïns/habitants/població de fet	102	377	sense dades	746	565	339	122	47?	44
Població de dret	-	-	369	783	696	369	124	-	-
Cases/llars	35	-	82	220	173	97	48	-	-

Taula 1. Evolució de la població d'Hortells entre 1757 i 2010 (1757: Libro de visitas de Ortells. 1850-1895 –full solt–; 1787: Censo de Floridablanca; 1842-1981 i 2010: INE; 1991: La comarca de els Ports).

Figura 5. Imatge zenital de l'Individu 3. U.E. 1007 (exhumat durant la primera intervenció).

també té habilitat un cor, al damunt de l'entrada. A aquest es puja per una escala que també accedeix al campanar. L'arquitecte, segons es pot deduir dels documents notariais, fou, precisament, el veí d'Hortells anomenat Pablo Ferrer (Gil, 2004, 241), qui pels anys 40 i 60 del s. XVIII anà realitzant obres per Morella i les seues antigues aldees.

Com hem anant avançant, els contextos funeraris afectats per les obres són dos, per una banda el fossar cristià d'origen probablement medieval (s. XIII) i, per l'altra, els enterraments practicats a l'interior del temple barroc. D'aquest darrer context, només hem detectat una sepultura (Ind. 03, U.E. 5017) dins de la capella que comptava amb l'altar de Sant Blai i que, al moment dels treballs, tenia la pica baptismal. Els enterraments del fossar apareixen, actualment, tant a l'interior com a l'exterior de l'actual temple.

És al *Libro de visitas de Ortells. 1850-1895* (que inclou fulls solts d'altres anys) on apareix per primera vegada la dedicació d'una de les capelles a Sant Blai, l'any 1757? A partir d'aquest moment, continuarà figurant en la relació de capelles i altars (a les visites pastorals dels anys 1758, 1761, 1777, 1816). L'any 1816 s'assenyala que l'altar no té "...renta alguna, se mantienen [alguns altars] de limosnas". Sabem que al 1850 l'altar de Sant Blai desmereix de la resta dels altars, i es diu que és de família particular. Als mandats de 1867, es parla de la necessitat de daurar l'altar de Sant Blai per poder practicar missa com cal; també es diu que el patró del mateix és el comte de Creixell i que cal pintar-la o daurar-la. A les observacions de la visita de 1888, s'insta, un altre cop, a daurar l'altar de Sant Blai al comte de Creixell. Alguns anys després, en concret el 1892, durant la visita del bisbe Francisco Aznar

Pueyo, s'assenyala que el comte de Creixell és patró de la capella de Sant Blai i que a la mateixa no es pot fer missa amb decència. Aquesta capella, no sabem en quin any passà a contindre l'actual pica baptismal, però degué de ser amb posterioritat a 1867, perquè a les observacions fetes pel bisbe durant la visita parroquial, s'assenyala la localització de la pica baptismal "*colocada cerca de la puerta principal de la Iglesia á la parte del Evangelio*". El patrocini de l'altar d'una capella, solia donar dret a tindre un accés restringit i, així, moltes vegades es badava el pas amb una reixa. A la capella que ens ocupa, n'existeix una que està rematada per la inscripció d'un any: 1868 (Fig. 8). A hores d'ara, no hem pogut determinar perquè. A més, es dona la circumstància que Sant Blai passa per ser un dels patrons de la població.

Una qüestió encara per respondre és l'efecte que tingué la construcció del nou temple sobre el fossar. Se'n feu un de nou? La veritat és que cal suposar que no, que es continuà utilitzant el mateix fins a 1816. Serà a aquest any quan s'inaugure el nou (que és el que actualment encara s'utilitza –Là. III–). Al llibre de visites parroquials ja comentat, se'ns dona notícia de l'estat del "*cementerio*" afirmant que a les visites de 1758, 1761 i 1777 es troba en bones condicions i que a les visites de 1816 i 1826 "*...le halló decente y bien cerrado*", és a dir, que comptava amb alguna mena de tanca construïda (recordem, però, que aquests darrers anys ja està en funcionament el cementeri nou). Al 1860, s'insta a l'ajuntament per a que es reparen i "*blanqueen*" les parets del cementeri.

METODOLOGÍA

La metodologia emprada durant els treballs tant de la primera com de la segona intervenció, es deriva dels objectius que volíem assolir durant el treball de camp, que eren:

- Excavació de tots els nivells antròpics i/o arqueològics afectats per les obres.
- Assoliment dels estrats arqueològicament estèrils a alguns punts per possibilitar la reconstrucció d'una seqüència estratigràfica tipus o bàsica.
- Excavació de totes aquelles sepultures i conjunt d'ossos que aparegueren (només a aquells indrets afectats per les obres).

LA NECRÒPOLI PARROQUIAL

ELS LÍMITS CONEGUTS

Després de la primera intervenció a l'exterior del temple, ja deduírem que si la construcció de l'església barroca no havia afectat a la totalitat del substrat (fossar medieval) sobre el que s'aixecava, hi haurien moltes possibilitats de trobar-nos amb les sepultures del mateix. A més a més, la tradició de soterrar persones d'alts estaments o econòmicament poderoses a l'interior del temple, era garantia de la troballa de restes òssies humanes.

Durant la primera intervenció, l'excavació d'una rasa en direcció N-S i paral·lela al costat est del temple, descartà l'arribada del fossar fins al bancal oriental del temple (Fig. 9). Pel que fa al costat septentrional al temple, ja durant els primers moviments mecànics de terra, aparegueren restes òssies descontextualitzades. Per tant, a aquest indret localitzat entre la part de darrere de les antigues escoles i el costat nord de l'església, no tardaren en aparèixer les primeres restes contextualitzades i fets funeraris de l'antic fossar medieval. Complementàriament, fou realitzat un sondeig arqueològic a l'interior del temple que consistí en l'excavació manual d'una cala a la sagristia per tal de vore si hi havien filtracions d'aigua. Els resultats foren arqueològicament poc interessants per la ràpida aparició de la marga arqueològicament estèril (a penes uns 14-15 cm per davall del paviment actual), sense que hi foren tretes a la llum restes funeràries.

A la segona intervenció, plantejàrem directament l'excavació de diversos sondeigs dins del perímetre de rasa que inicialment tenien prevista excavar els arquitectes, açò ens ajudà a conèixer la seqüència estratigràfica al llarg de tot el recorregut (Làm. I). L'excavació de cinc sondeigs a l'interior de l'església, demostrà que la seqüència estratigràfica responia a un edifici assentat contraterren, dins del vessant d'un accident geogràfic (la pròpia muntanya –la serra de Morella–). Així, els sondeigs més orientals (Sond. 02 i Sond. 03), tenien una potència antròpica menor que els sondeigs més occidentals (Sond. 01 i 05). De tots els sondeigs practicats a l'interior de l'església durant la segona intervenció, el Sond. 03 resultà negatiu funeràriament parlant (aquest, juntament amb aquell sondeig practicat a la sagristia durant la primera intervenció, determinaven els límits "actuals" o conservats de l'àrea de la necròpoli, no sabem

Figura 6. Imatge d'una fossa col·lectiva amb 9 individus exhumada durant la tercera intervenció.
(Autor: R. Pérez).

Figura 7. Imatge de dos esteles funeràries medievals amortitzades al mur de contenció del placet de l'Església.

si en algun moment el fossar també va ocupar aquests punts, però, no podem descartar-lo perquè a ambdós sondeigs, l'estrat estèril apareixia molt superficial, sense dubte com a conseqüència de la realització de l'explanació del sòl de l'església sobre la vessant original dels bancals de la muntanya). També s'excavà un nou sondeig per l'exterior de l'església, proper a la zona afectada per la intervenció arqueològica de l'anterior actuació, just d'enfront del Sond. 05, fou el Sond. 06 (aquest se situava a un petit espai deixat entre les antigues escoles i l'actual església, per on encara passava, soterrat, el canó del drenatge original de l'església barroca).

Figura 8. Detall de decoració de la reixa que dona accés a la capella de sant Blai, es pot llegir "Año 1868".

FORMACIÓ DELS DOS CONTEXTS FUNERARIS (FASES): ASPECTES PREDEPOSICIONALS, DEPOSICIONALS (RITUS FUNERARI) I POSTDEPOSICIONALS

Sí obviem la possibilitat que algun dels enterraments exhumats en fossa simple i amb presència de mortalla foren practicats a l'interior de l'antic temple gòtic, cal entendre que la totalitat dels descoberts pertanyen al fossar medieval-modern. Tot i que no tenim proves arqueològiques suficients a aquest respecte, pensem que a Hortells se segueixen, també, les pràctiques funeràries generals del context peninsular. No obstant això, recull l'historiador forcallà J. Eixarch (1994, 474-476), que el senyor d'Hortells l'any 1560 († 1563), Joan de Brusca i Despuig, a un protocol notarial, manà triar sepultura "...en la Església de Ortells, en lo meu vas". A la seua anotació de defunció s'assenyala "...fonch soterrat en son vas [vas: denominació antiga per als mausoleus construïts al subsòl i, de vegades, assenyalats per lloses llavorades], al peu del altar majpr [sic] ab misa de cos present foren dites mises de terç de dia y de cap dany deyxà en son testament li fos celebrat unanyal en la esglesia de Hortells...". Per tant, fins que no trobem aquestes sepultures construïdes a l'interior del temple medieval, caldrà adscriure els enterraments realitzats amb anterioritat a la data de finalització del temple barroc, directament, al fossar medieval. Arqueològicament, cal entendre que la utilització anterior del solar ocupat pel fossar, degué d'estar relacionada amb la realització de tasques agrícoles (com encara passa actualment), ja que no obser-

vem cap altra estructura ni construïda ni excavada, ni tampoc cap nivell d'ocupació, en la seqüència estratigràfica documentada.

L'evolució recent dels llocs d'enterrament cristià, en general i, com vorem, també per al cas que ens ocupa, es resumeix en dos etapes (reproduïm ací, amb petites variacions la síntesi d'Agueló, Huertas, 2005 –si no s'especifica el contrari–). La primera etapa coincideix amb l'arribada dels cristians i la colonització feudal al s. XIII. Amb anterioritat, i sense solució de continuïtat, també existirien cristians, però fins a la data, no ha estat trobat cap enterrament romà, tardoromà o tardoantic de clara adscripció cristiana (tot i que sí han estat excavats enterraments d'aquests períodes dins de l'antic terme municipal de Morella –que no inclou ni Hortells ni Xiva de Morella–, vegeu Duarte, 2009, 85-88). Com dèiem, els colons cristians, una vegada construït el primer temple del poble (amb anterioritat no sabem on se soterrarien), degueren de començar a ser sepultats als voltants del temple, qui sap si sobre terres agrícoles dels andalusins d'Hortells. Aquest fet, que comença a ser una norma al s. XII (a Hortells amb l'arribada dels cristians, al segle següent), es veu acompanyat amb l'enterrament de gent poderosa a l'interior de l'església (com ja hem exposat adés). En un principi, els cementeris ocupaven la capçalera del temple i, amb la massificació, anaren ocupant els laterals, però, eren espais oberts on s'hi podien realitzar activitats lúdiques. L'arribada de les pestes del s. XIV, convertiren aquest espais en maleïts. Dins del temple, també s'hi produirà una selecció entre la gent que se soterra a les capelles, sepultura més cara, i la que ho fa a la nau principal o el claustre, sepultura més barata; moltes d'aquestes capelles, arribaran a convertir-se en gairebé propietats familiars (Günzberg, 2002, 56-58). En molts temples, la massificació d'enterraments a l'interior dels mateixos obligà, a les darreries del s. XVIII a prohibir-hi de nous enterraments. Així, per exemple, al llibre de visites pastorals de la parròquia d'Hortells, possiblement de l'any 1763, podem llegir "...no se permita sepultura alguna, ni q^o se entierre persona alguna dentro de las tarimas de los Altares por estar assi prohibido por la Sagrada Congregacion...". Aquestes prohibicions coincideixen amb les noves regulacions il·lustrades del s. XVIII que recomanen el trasllat dels cementeris a extramurs, en llocs airejats i relativament allunyats per tal d'evitar possibles problemes d'higiene pública. És ací quan s'enceta el segon període. Les noves construccions cementerials (per exemple, Morella 1812 i Hortells 1816) faran que, a quasi tots els casos, els antics fossars siguin convertits en places públiques (a la comar-

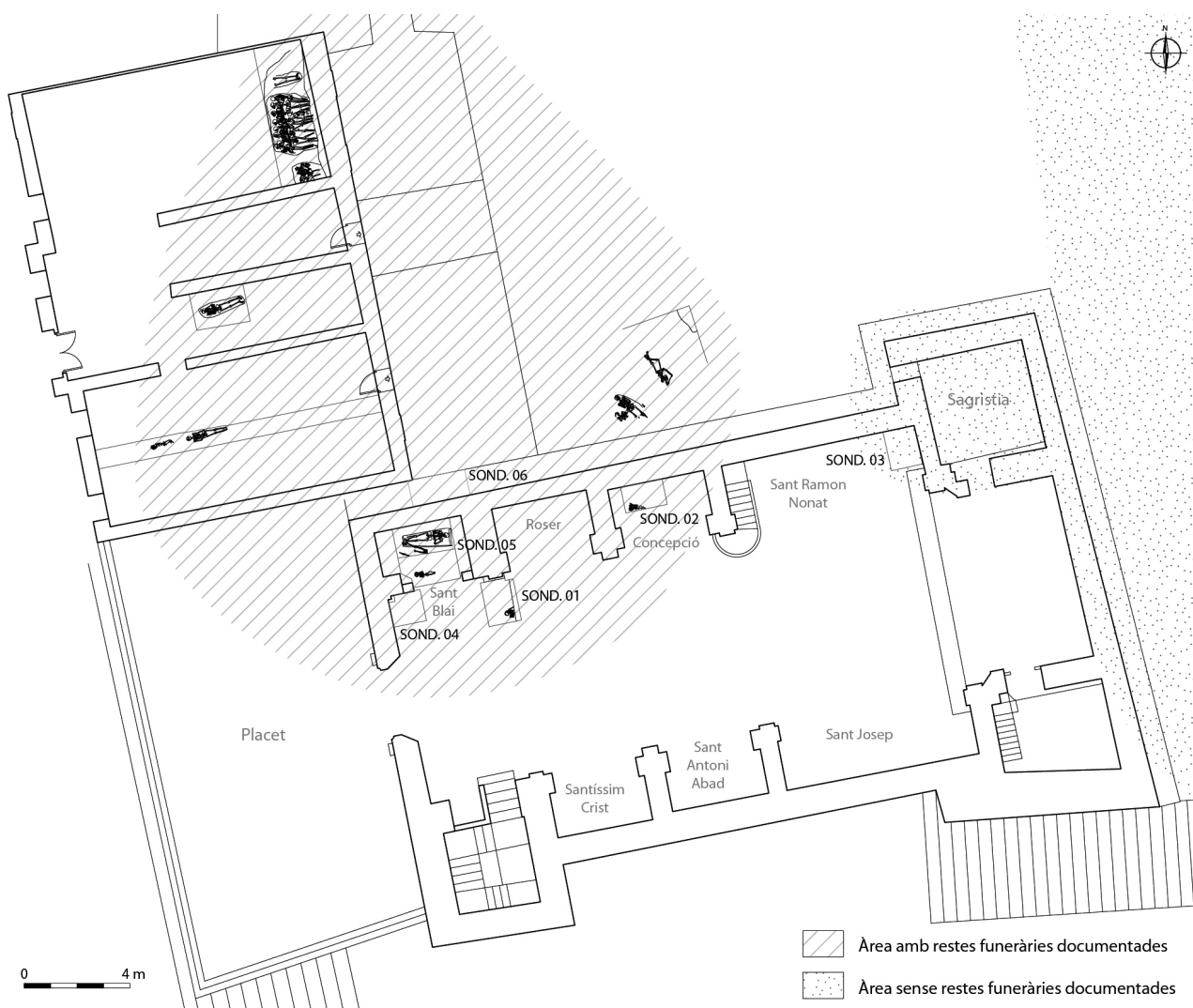

Figura 9. Localització de les diferents capelles del temple i delimitació de la superfície amb i sense restes funeràries documentades arqueològicament.

ca dels Ports, molts d'ells identificables amb *placet de l'Església*). Tot i això, continuava sent possible ser soterrat a l'interior de l'església d'acord amb la posició socioeconòmica del difunt.

Aquest és el cas d'una branca de la família Eixarch d'Hortells. El cognom apareix extensament representat als diferents llibres de defuncions conservats a l'arxiu parroquial i sempre s'assenyala el seu soterrar al cementeri (pe. Pedro Eixarch soterrat el 22-II-1741 –pàgina 139 del *Quinqua Libri. Defunciones desde 1769 a 1826*– o Joseph Eixarch soterrat el 27-XII-1745 –pàgina 150–). Al mateix volum, s'assenyala, però, que Joseph Eixarch Presbitero soterrat el 28-V-1766 (pàgina 207) és dipositat al “*cruzero de esta Iglecia de Ortells*” potser al vaso de los suyos. El prevere havia estat fill de Joseph

Eixarch (mort el 1845) d'ofici *alpargatero* i que era alcalde l'any 1840. Aquests soterrars entrarien en contradicció amb el *Libro de defunciones*. Tomo 3. Año 1827 (que va des del 3 d'octubre de 1826 al 21 de desembre de 1877) on s'assenyala que no es va produir cap soterrament a l'interior de l'església entre aquestes dates.

En definitiva, el fossar és d'adscripció cristiana (ritual funerari majoritari: enterrament primari; posició decúbit supí amb els braços creuats sobre el tòrax o l'abdomen i les cames esteses; es detecta l'existència de mortalla i descomposició en medi no buit –reblit–; orientació NW-SE o W-E indistintament). El difunt es diposita a una fossa de petites dimensions, molt ajustades a les del propi cos (encara que hem pogut documentar que alguna

Figura 10. Detall d'evidències de mortalla a l'Ind. 19, U.E. 5072 (segona intervenció, Sond. 05).

d'elles U.E. 1004 –primera intervenció– de fondària respectable) i quasi impossibles de detectar. Aquesta circumstància podria estar suggerint-nos que són certament fondes, però que no hem estat capaços de detectar-les. L'aparició de mortalla o sudari, ha estat documentada també al cas d'Hortells, per exemple a l'Ind. 19, U.E. 5072 (Fig. 10). Així, al testament de Josefa Michavila (1806) hem pogut documentar que el seu soterrar serà ordinari (sense extres) i amb mortalla (Làm. IV).

Sorgeix, però, una qüestió de la qual no podem defugir més: on se soterraren els difunts d'Hortells entre 1735 i 1816? És de suposar que continuen emprant el fossar medieval, anomenat ara “cementerio” a la documentació parroquial. Com ja s'ha assenyalat adés, pensem que la construcció de l'església actual, es va fer a costa del fossar d'origen medieval. No sabem però, si amb la inauguració del nou temple, el fossar continuà en ús, hem de suposar que sí. Així, la part del fossar que caigué dintre del temple, fou afectat per la construcció del mateix de dos maneres. Inicial-

ment degué d'haver una explanació dels límits de la construcció que facilitara la tasca d'excavació dels fonaments i habilitara el terreny per assentar-hi el paviment. Aquesta explanació, es realitzà, en la part est del temple, contra el terrer, ja fóra de marga o de roca calcària, suposà la desaparició de les fosses funeràries d'aqueix costat, ja que les sepultures degueren de seguir la suau superfície del pendent de la muntanya. Així, d'est a oest, el sondeig realitzat dins de la sagristia i el Sond. 03 no aportaren restes funeràries ja que degueren de desaparèixer durant l'explanació. Més a l'oest, els sondeigs 01 i 02, juntament amb l'àrea d'excavació a l'exterior del temple durant la primera fase, aportaren, només un moment funerari representat per enterraments primaris directament sobre el substrat geològic. El més occidental dels sondeigs, el 05 si obviem el 06 que es realitzava a l'exterior, comptava amb diferents superposicions d'enterraments (fins a tres). La potència arqueològica, responia i corroborava aquest fet ja que era escassa per al Sond. 03 i el practicat a la sagristia (amb el

paviment original de l'església habilitat directament sobre el substrat estèril); un poc més potent per al Sond. 01 i 02; i molt potent per al Sond. 05. D'acord amb aquesta hipòtesi, l'espai anomenat placet de l'Església (la part del fossar més occidental i delimitada pel carrer de la Ferreria), deu de comptar amb una potent seqüència antròpica. Tanmateix, es dona la circumstància que a les antigues escoles, que tenen la cota de superfície molt semblant a la de l'església i el placet, no hi ha de superposició de cossos. Aquesta aparent contradicció, ja que està a la part occidental del temple, pensem que pot estar originada pel fet que l'església, localitzada al sud de les escoles, s'hi troba, així, més propera al barranc del Francés i, per tant, en una posició més avall del suau pendent que adés descrivíem, és a dir, caldrà pensar que la part meridional del fossar es conserva més que la septentrional (almenys fins que apareix la roca calcària, al tocar de la falla ja comentada, sobre la que s'assenta la façana sud del temple). Prova del desmuntatge del fossar, és l'existència de restes òssies humanes formant part de la paret de tapial de les pròpies escoles. Aquestes parets de terra, es feien tradicionalment amb la terra del terreny, és a dir, la del fossar (Fig. 11).

Per altra banda, l'excavació dels fonaments, especialment a la part occidental de l'església (on l'explanació inicial no havia afectat, totalment, els enterraments del fossar), afectà a aquelles fosses que per atzar queien dins dels límits de la rasa del fonament, que s'assentava directament sobre la marga geològica.

RESTES ESTRUCTURALS

Les estructures trobades responen a dos realitats diferents, per una banda les pròpies que formen part del temple (rases, fonaments, paviments...) i les funeràries, ja siga les del fossar o la de les sepultures realitzades una vegada ja existia l'actual església.

Del primer grup només volem assenyalar la documentació d'almenys dos moments clars de pavimentació posterior a l'original. Es tracta per una banda, del paviment actual de terratzo, col·locat al 1977 i, per altra banda, d'un anterior de rajola massissa combinada amb lloses quadrades ceràmiques (conegudes a la comarca com quadrons). Aquest paviment, apareix documentat a tots els sondeigs practicats a l'interior de l'església i la seua cronologia podria ser anterior a 1868, ja que a aquest any sembla haver estat remodelada la capella de Sant Blai (Sond. 05), segons es dedueix de la data d'instal·lació de la reixa, i l'enrajolat és anterior a les llosetes hidràuliques que sem-

Figura 11. Detall d'una vèrtebra humana al tapial de la façana sud de les antigues escoles d'Hortells.

blen haver estat col·locades alhora que la reixa de tancament de la capella (fet habitual, per altra banda, ja que les capelles solen ser d'ús privat). Altres estructures relacionades amb el temple foren les rases de construcció dels fonaments, que tallaven les sepultures del fossar, i els propis fonaments.

Pel que fa a l'aspecte funerari, les sepultures relacionades amb el fossar, responien al patró de fossa simple i individual excavada en terra (ja fora la marga arqueològicament estèril o el propi estrat d'ús del fossar). En molts casos no fou possible la seua detecció, especialment a les inhumacions practicades sobre l'estrat o estrats d'ús del fossar, ja que el sediment que colgava la sepultura era el mateix que el de l'estrat on es practicava la fossa. Cap altra estructura anterior a la construcció del temple barroc fou detectada, només les sepultures del fossar.

Com ja s'ha anat avançant, l'únic enterrament no associat al fossar, fou el darrer practicat ja dins dels límits i segons l'orientació de la capella de Sant Blai. Per a aquest cas, fou excavada una

fossa paral·lela al mur de l'església, que contenia un taüt. Una vegada dipositat aquest, la fossa es colgà amb el sediment tret durant l'excavació. Sobre aquesta sepultura, es dóna la circumstància que fou habilitada una pica baptismal tot i que no guardava relació aparent amb aquell enterrament.

BREUS APUNTS BIOANTROPOLÒGICS I PALEOPATOLÒGICS

Aquest estudi fou realitzat per M. Polo i E. García-Prósper (2008, inèdit) i apareixerà al següent número dins d'aquesta mateixa publicació. Tot i això, avancem, breument, les principals qüestions assenyalades al seu informe.

Durant la primera intervenció, foren exhumats tres individus, sent comptabilitzats 13 individus més entre les restes òssies recuperades. A la segona fase, foren exhumats fins a 20 individus, tot i que es recuperaren parts anatòmiques de fins a 66 individus.

Les estimacions obtingudes són parcials, ja que el registre documentat, a partir de cales que afecten només a part d'allò existent, està molt fragmentat. Així, les estimacions biomètriques són poc útils i paleodemogràficament atípiques i no representen la distribució normal de la població arqueològica de l'època (tot açò sense afegir la desaparició de part de les sepultures durant la construcció del temple i el propi ús del fossar).

No obstant això, les dades obtingudes parlen d'alts percentatges de malalties degeneratives entre les paleopatologies. Les traumàtiques, però, en són escasses, només dos amb lesions perimortem (una que inclou una possible mort per afecció de parts vitals per arma de foc –Ind. 03, U.E. 5017–). Les malalties infeccioses, també tenen escassa incidència (havent documentat: otitis, periostitis infantil i infeccions orals). Contràriament al que sembla que es documentà a la intervenció arqueològica desenvolupada al solar de les antigues escoles, no es documentà cap episodi epidèmic. Des del punt de vista de la nutrició, s'hi observà l'existència d'alguns casos d'anèmia fèrrica, entre altres exemples de dèficit.

També fou detectada certa freqüència de determinats indicadors d'estrés físic (ocupacional) més evidents entre els mascles, sense arribar a valorar una diferenciació del treball d'acord amb el sexe. Alguns d'aquests serien conseqüència de l'orografia del terreny agrest de la comarca.

ASPECTES ANTRACOLÒGICS

L'individu 03 (U.E. 5017) fou l'únic enterrament que tenia receptacle funerari, es tractava d'un

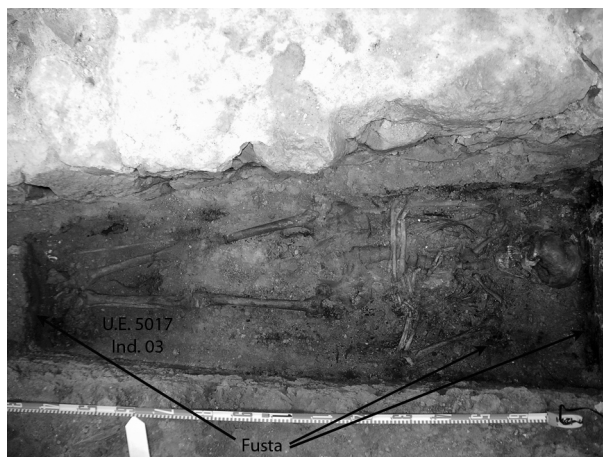

Figura 12. Imatge zenital de la tomba de l'Ind. 03, U.E. 5017 de la segona intervenció (les restes orgàniques de taüt són les taques més fosques que s'observen).

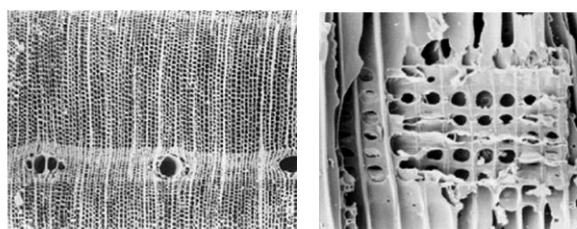

Figura 13. Detall microscòpic d'una mostra de la fusta recuperada.

taüt de fusta. Es prengueren dos mostres de fusta, una de la coberta o tapadora i una altra de la caixa, per tal de realitzar una anàlisi antracològica que ens poguera aportar més informació sobre el fet funerari (Fig. 12).

A ambdós casos, el tàxon identificat fou de *Pinus nigra*-*Pinus sylvestris* (pi negre i/o pi roig). La distinció anatòmica entre les dues espècies és de vegades difícil, ja que pràcticament comparteixen totes les característiques anatòmiques. Encara així, en ocasions, es poden distingir per la posició que presenten els canals resinífers (Bazile-Robert, 1979). En cap dels casos fou possible la diferenciació entre les dos espècies, ja que la fusta analitzada presentava una alta variabilitat de la posició dels canals resinífers, fins i tot dins d'una mateixa mostra (Fig. 13).

La fusta de pi roig i la de pi negre és porosa, compacta i de gra fi i, per tant, és fàcil de treballar. És molt emprada en torneria i, en general, en tots aquells objectes que requereixen de ser

polits. Així, no ens ha de resultar estrany el seu ús per la fabricació de taüts, com coetàniament ocorre al cementiri de Morella del s. XIX, on tota la fusta dels taüts analitzada (164 mostres –només una de les mostres era de coberta– de 151 enterraments) pertany a fusta de pi negre/i o pi roig (De Haro, 2008).

Aquests pins viuen en zones muntanyoses meso i supramediterrànies, principalment als indrets relativament eixuts dels vessants assolats (Pitarch, 1994). En general, el pinar de pi roig combinat amb savina rastrera està molt poc representat a la província de Castelló, amb taques a Penya-golosa i Cortes de Arenoso, cal passar a les àrees limítrofs de l'Aragó com ara Valdelinares, Puertomingalvo i Mosqueruela per trobar-lo al seu òptim climàtic oromediterrani. Per altra banda, el pinar de pi negre, situat a l'estatge supramediterrani, aproximadament entre els 1.000 i els 1.300/1.400 m, és habitual als Ports (Morella, Cincorres, Castellfort...) i a la Tinença de Benifassà (Pitarch, 2004, 112-117). Així, caldrà inferir que les mostres obtingudes són d'aquesta segona espècie, més abundosa a les àrees del voltant d'Hortells.

Fora del context cronològic que ens ocupa, és un tàxon molt freqüent a les anàlisis antracològiques realitzades a jaciments arqueològics situats a les comarques interiors de Castelló, com la Moleta dels Frares (municipi romà conegut com *Lesera*, al Forcall, Ports), la necròpoli tumular del ferro antic de Sant Joaquim de la Menarella (el Forcall) i el Cormulló dels Moros (Tirig, Alt Maestrat).

MATERIALS ARQUEOLÒGICS I CRONOLOGIA DEL FOSSAR I DE LES RESTES DOCUMENTADES

Les restes materials recuperades inequívocament relacionades amb el context funerari, a banda de les òssies humanes, foren ceràmiques, metàl·liques (nombrosos claus de ferro), numismàtiques (4 monedes) i orgàniques (peces de fusta dels taüts i 1 peça de collar o rosari) i pertanyen totes a la segona intervenció. A la primera intervenció, no trobarem cap material arqueològic que poguérem associar als enterraments excavats; a més, dels materials apareguts; cap ens va donar cronologies relatives d'anterioritat, és a dir, els materials contextualitzats assenyalaven cronologies posteriors al s. XVIII.

Les ceràmiques formen part del nivell d'ús del fossar i en determinades localitzacions, poden donar-nos una datació relativa del tipus *post quem* (Fig. 14). En general es tracta de fragments molt petits, bastant desgastats i són força escadussers. Hi apareixen materials, tots ells a torn, bescuitats,

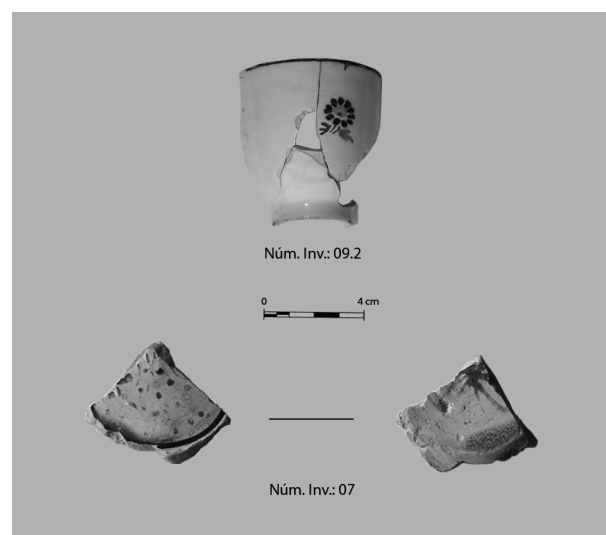

Figura 14. Alguns dels materials ceràmics recuperats.

produccions esmaltades (en blau, reflex daurat i blau i tricolors –blau, marró i verd– i polícromes) i vidriats (normalment de color marró). Representen una ampli ventall cronològic que va des de les darreries del s. XV (amb la base d'un plat de reflex daurat i blau decorat al seu fons amb una roda i cos amb saneja de fulles i flors; Núm. Inv.: 07 –aquest va apareixer dins de la fossa de l'Ind. 05 i, per tant, dataria la sepultura amb posterioritat a la fabricació de la peça–), passant per plats esmaltats decorats amb verd, marró i blau del s. XVIII (possiblement produccions de Terol) o per produccions de l'Alcora de 1775-1800 (tassa de la sèrie de pintura del "Ramito"; Núm. Inv.: 09.2). Els vidriats marrons d'època moderna i contemporània, també hi són presents. Hem pogut arribar a aïllar, també, alguns fragments bescuitats que podrien tindre cronologia andalusina, tot i que no ens assegurem a fer aquesta afirmació.

Els claus de ferro, cal associar-los als taüts de fusta dels difunts. Aquests fèretres, semblen aparèixer a partir de les darreries del s. XVIII i generalitzar-se a la següent centúria (Agueló i Huertas, 2005, 60 –seguint a M. Arranz. 2001: *La menestralia de Barcelona al s. XVIII*–). Al nostre cas, apareixen tant al context de l'Ind. 03 com a les U.E. 5025 i 5029 (estrats d'ocupació cementerial), anterior a l'actual. Només ens expliquem aquest fet propo-sant la hipòtesi d'un origen extrafunerari, relacionat a la construcció de l'església, durant el qual podrien haver emprat aquests claus de ferro. Pensem massa forçat creure que a Hortells durant la primera meitat del s. XVIII (abans de la construcció del temple), hi existiren taüts de fusta. Així podem

assenyalar que els enterraments de la primera fase del cementeri del Puig de Morella (a partir de 1812, que és quan s'inaugura), estan realitzats en fossa simple, sense taüt, i els esquelets tenen evidències d'amortallament (Duarte, Hernández, Núñez, 2006; Duarte, 2009, 90). Els claus recuperats tenen diferents llargàries i tant secció quadrangular com rodona.

Les troballes monetàries (Fig. 15), ens aporten una data *post quem*, prou ajustada, gràcies a l'exactitud cronològica que s'obté del seu estudi. Tres d'elles (02, 03 i 04) aparegueren en unitats estratigràfiques identificades com a estrats antròpics cementerials on s'excaven les fosses (U.E. 5025/29 i 5000), la moneda 01, aparegué descontextualitzada a un estrat format al s. XIX i, per tant, es tractava de material molt separat en el temps des de la seua fabricació i de la que es pot qüestionar la seua funció econòmica en el context en què l'hem trobada. Així, les sepultures no podrien haver estat realitzades, abans del regnat de Felip III i com a molt tard, entre 1665 i la data de construcció del temple. Parlem, així doncs, del s. XVII, en termes generals, ja que encara que els dinerets circulen a principis del s. XVIII i formen part de tesauritzacions que es perden durant la Guerra de Successió o apareixen en dipòsits funeraris, com el dos i el tres de la necròpoli de Xilxes, tancats a l'últim quart del s. XVIII (Hurtado *et alii*, e.p.), pel seu desgast i els factors

que hem anant analitzant, formen part d'enterraments de l'antic fossar prèviament a la construcció de l'actual església.

Als cementeris del s. XIX (com passa al cementeri del Puig de Morella), l'aparició d'altres materials numismàtics com les medalles sol ser habitual. Al nostre cas, no férem cap troballa al respecte. L'únic individu exhumat d'aquesta cronologia (Ind. 03), però, comptava amb restes d'un rosari de fusta.

CONCLUSIONS

El fossar cristià d'Hortells estigué en ús durant tota l'edat medieval i moderna, fins a la construcció del cementeri *nou* fora de la població (conegut aleshores com cementeri nou del Viver o de la Paradeta). Tot i això, la datació de la sepultura més antiga documentada fins a la data no pot ser anterior a 1598. La seua localització degué d'estar relacionada amb un temple cristià del qual no han estat descobertes restes estructurals, potser com a conseqüència de la construcció de l'actual temple barroc. Del moment precristià andalusí, cap evidència estructural o funerària ha estat trobada a banda d'algun material ceràmic descontextualitzat.

En línies generals i arqueofuneràriament parlant, el fossar s'emmarca dins de la línia general dels fossars de l'època a nivell comarcal, on és

	01 (Núm. Inv.: 6.3)	02 (Núm. Inv.: 16.3)	03 (Núm. Inv.: 25.1)	04 (Núm. Inv.: 25.2)
<i>Valor</i>	Diner	Diner	Diner	Diner
<i>Monarca</i>	Felip III	Felip III	Felip IV	Felip IV
<i>Seca</i>	València	Saragossa	València	València
<i>Data</i>	1610	(1598-1621)	1654	1660-1665
<i>Metall</i>	AE	AE	AE	AE
<i>Descripció</i>	ANV. [+PHILIP]PVS D G Cap del rei coronat a esq. REV. [+VAL]ENCIA 1[610] Arbre a mode de flor	ANV. []PVS Cap del rei coronat a esq. REV. [] Creu patriarcal	ANV. +PHILIP[PVS D G] REV. +VA[LENCIA] 1654	ANV. [+PHILIPPVS D G] Cap del rei coronat a esq. REV. [+VALENCI]A 166[] Arbre a mode de flor
<i>Referència bibliogràfica</i>	Calicó 2008, p. 289, tipus 246, núm. 896	Calicó 2008, p. 289, tipus 251, núm. 918	Calicó 2008, tipus 387, p. 368, núm. 1662	Calicó 2008, tipus 387, p. 368, núm. 1660-1665
<i>Unitat Estratigràfica</i>	5008	5025/29	5009	5009
<i>Pes i P. C.</i>	1,32 g., 9 h.	0,42 g. 11 h	1,17 g., 10 h.	0,88 g., 6 h.

Taula 2. Descripció de les restes numismàtiques recuperades.

Figura 15. Material numismàtic recuperat (E: 2/1).

habitual la localització de necròpolis al voltant de les esglésies parroquials (moltes vegades arribant a fixar el topònim de *fossar* a la trama urbana). Arqueològicament ha estat documentat aquest fet a Morella (Antic Calvari, s. 1665-1812) i a la Pobleta o Pobla d'Alcolea (Racó del Pati, 1396-1927?) i Portell (Placet de l'Església, necròpoli medieval-moderna?). Totes les poblacions amb parròquies, doncs, compten amb un fossar medieval-modern urbà que a les primeries del s. XIX serà substituït per un cementeri *extraurbà*. Pot ser, el cas més complex siga el de Morella que, donada la seua important població almenys fins a les darreries del s. XIX, hagué d'ampliar el fossar per una vegada (ja que l'inicial estava al placet de l'Església –s. XIII-1665–) i el cementeri una altra vegada (passant del Cementeri del Puig o Vell, 1812-1917, a l'actual).

Pel que fa al gest funerari, també se segueix la tònica comarcal, amb sepultures individuals, excavades al substrat geològic o cementerial i cossos amortallats. L'orientació és variable dependent del moment i, a l'estat actual de la investigació, no coneixem encara l'explicació. Anecdòticament, cal assenyalar el descobriment d'una fossa col·lectiva al fossar d'Hortells relacionada amb algun episodi epidèmic.

Per altra banda, futures actuacions urbanístiques, edificacions i obres menors que afecten al subsòl a l'interior del temple, el placet de l'Església, les antigues escoles i cases veïnes a les mateixes (al nord) i el bancal entre les escoles i l'església parroquial, hauran de comptar amb treballs de control arqueològic ja que els límits del fossar no han estat encara totalment definits ni l'àrea esgotada o alliberada de la "càrrega" arqueològica.

En darrer lloc, s'ha d'assenyalar que els coneixements que tenim sobre l'evolució històrica

Figura 16. Detall panoràmic d'Hortells des del sud de la població (observeu els edificis desapareguts a l'esquerra del palau dels Comtes de Creixell respecte de la Figura 2), desembre de 2011. (Autor: José Manuel de Antonio Ota).

d'Hortells és encara escassa. La qüestió dels orígens urbans de la població caldria haver-los trobats a les edificacions que envolten el Palau dels Comtes de Creixell on, recentment (octubre, 2010), s'ha produït una irreparable agressió sobre el patrimoni arquitectònic tradicional de construcció amb la tècnica del tapiat. Aquest assolament es realitzà, també, sense control arqueològic, la informació arqueoarquitectònica, per tant, ha desaparegut per a sempre... Esperem que el subsòl ens guardi alguna sorpresa!

BIBLIOGRAFÍA

DOCUMENTS HISTÒRICS

- Libro de defunciones. Tomo 3. Año 1827.*
Quinqua Libri [sic]. Defunciones desde 1769 a 1826.
Libro de visitas de Ortells. 1850-1895 [Inclou fulls solts d'anteriors visites].
Testamento de Josefa Michavila. 1806. Ortells.

ESTUDIS, INFORMES I MEMÒRIES

ARQUEOLÒGIQUES INÈDITS

- DE HARO, S. (inèdit, redacció 2008): *Informe de l'anàlisi antracològica de les restes de fusta trobades al cementeri del s. XIX a Morella (Castelló).*
- DUARTE, F-X., HERNÁNDEZ, F. J., NÚÑEZ, G. A. (inèdit, redacció 2006): Informe Preliminar II: Zona Excavació. Antic Cementeri (s. XIX). 2005/0436-Cs. Morella (els Ports).
- DUARTE, F-X., HERNÁNDEZ, R. (inèdit, redacció 2005): Memoria Científica Final: Església Parroquial de l'Assumpció de la Santíssima Mare de Déu d'Hortells (Morella, els Ports). Dipositat als Serveis Territorials a Castelló de la Direcció General del Patrimoni Cultural Valencià (Conselleria de Cultura i Esports).
- DUARTE, F-X., VALCÁRCEL, A. (inèdit, redacció 2009): Memòria Científica Final: Església Parroquial de l'Assumpció de la Santíssima Mare de Déu d'Hortells (segona fase). Dipositat als Serveis Territorials a Castelló de la Direcció General del Patrimoni Cultural Valencià (Conselleria de Cultura i Esports). [Aquest document inclou:
 – DE HARO, S. (inèdit, redacció 2008): *Informe de l'anàlisi antracològica de la fusta recuperada a l'església d'Hortells (Morella, Castelló).*
 – HURTADO, T. (inèdit, 2009): *Informe de la restauración y catalogación de las monedas aparecidas durante las excavaciones realiza-*

das en la Iglesia Parroquial d'Hortells de la localidad de Morella (Castelló).

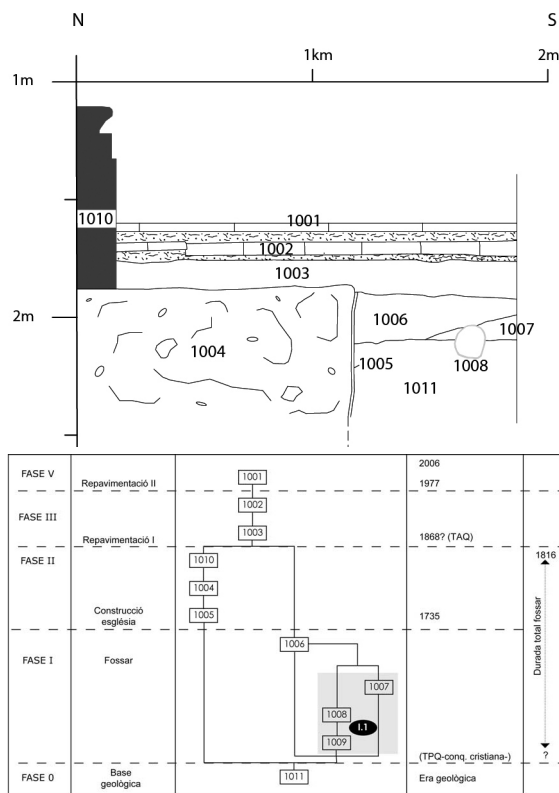
- POLO, M., GARCÍA-PRÓSPER, E. (inèdit, redacció, 2008): *Estudio bioantropológico del Cementerio Parroquial de la Iglesia de Hortells (Morella, els Ports, Castelló).*
- PÉREZ, R. (inèdit, redacció 2007): *Informe. Intervención arqueológica. Antiguas escuelas de Ortells. Morella (els Ports).* Dipositat als Serveis Territorials a Castelló de la Direcció General del Patrimoni Cultural Valencià (Conselleria de Cultura i Esports).

PUBLICACIONS

- AGUELÓ, J., HUERTAS, J. (2005): *El món de la mort entre els segles XIII i XIX al convent dels predicadors de Santa Caterina de Barcelona.* Revista Catalana d'Arqueologia Medieval, 1, pp. 56-71.
- BAZILE-ROBERT, E. (1979): *Flore et végétation du sud de la France pendant la dernière glaciation d'après l'analyse antracologique.* These 3 cycle, Université des Sciences et Techniques du Languedoc. Montpellier.
- CALICÓ, X. (2008): *Numismática Española. Catálogo de todas las monedas emitidas desde los Reyes Católicos hasta Juan Carlos I 1474 a 2001.* Barcelona.
- DUARTE, F-X. (2009): *Arqueología Funeraria en Morella (els Ports, Castelló).* IX Congreso Nacional de Paleopatología, pp. 79-95.
- EIXARCH, J. (1994): *Forcall. Trabajos históricos, 1966-1993.* Ajuntament del Forcall.
- EIXARCH, J. (2004): *La independencia de las aldeas de Morella (1231-1691).* Editorial Antinea. Vinaròs.
- GAMUNDÍ, S. (1994): *La comarca de Els Ports. Su patrimonio y sus gentes.* Fundació 50 Sexenni. Morella.
- GIL, Y. (2004): *Arquitectura barroca en Castellón.* Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.
- GUINOT, E. (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes.* Generalitat Valenciana. Servei de publicacions de la Presidència. Direcció General de Relacions Institucionals i Informatives. València.
- GÜNZBERG, J. 2002: *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348).* Col·lecció Episodis de la Història. Rafael Dalmau, Editor. Barcelona.
- HURTADO, T., MORAÑO, I., GARCÍA, J. M., ALBELDA, J.M. (e.p.): *Tres conjuntos monetales de época moderna documentados en la necrópolis cristiana de Xilxes (Castelló).* XIV

- Congreso Nacional de Numismática (Nules-València 2010).
- LÓPEZ, P. (2002): *Los castillos valencianos en la Edad Media (Materiales y Técnicas constructivas)*. Vol. II. Biblioteca Valenciana. València.
- ORTÍ, F (1958): *Historia de Morella. I Prehistoria y Protohistoria*, Benimodo.
- PITARCH, R. (1994): *Càlculs de diversitat en comunitats vegetals de la província de Castelló*. Ribalta. Quaderns d'Aplicació Didàctica i Investigació, núm. 7. Institut Francesc Ribalta. Castelló.
- PITARCH, R. (2004): *El paisatge a l'interior de Castelló*. Editorial Antinea. Vinaròs.

LÀMINA I

1. Imatge d'inici d'excavació, dibuix de la secció N-S i diagrama de Harris (TAQ - Temps *ante quem*; TPQ - Temps *post quem*) del Sondeig 01.

UE. 1001.- Paviment o enrajolat de caixó amb lloses de terratzo (40x40x3 cm) travades amb porlan. Fou construït en 1977.

UE. 1002.- Enrajolat original del temple. Està col·locat a trencajunt i travat amb morter de calç i arena. Segurament fou realitzat entre el 1735 i la reforma de la capella de Sant Blai, potser al 1868.

UE. 1003.- Estrat homogeni i compacte, de matriu arenosa, de tonalitat clara i blanquinosa, format per restes de runa d'obres (morter, enlluït, rajoles, teules...). És un sediment de rebliment per desfer-se de sobrants d'obres i habilitar una superfície plana sobre la qual realitzar el paviment UE. 1002. ca 1735.

UE. 1004.- Fonament del pilar (UE. 1010). Es tracta d'un conglomerat de morter ric en calç i complementat amb pedres. ca 1735.

UE. 1005.- Estructura negativa. És una excavació on s'habilita el fonament UE. 1004. ca 1735.

UE. 1006.- Estrat homogeni i molt compacte, de matriu argilosa, tonalitat grisa/marró. Escasses inclusions de runa (teula, rajoles, etc.,). És l'estrat on s'excaven les fosses (encara que les més baixes també arriben al substrat geològic de marga). S. XIII-1735 (abans de la construcció del temple).

UE. 1007.- Estrat indistingible d'UE 1006 (no ha estat localitzat, cal suposar-lo per necessitats estratigràfiques). Pertany a la sepultura de l'Individu 01 (UE. 1008). S. XIII-1735.

UE. 1008.- Despullles humanes articulades (Individu 01). Enterrament primari i individual. S. XIII-1735.

UE. 1009.- Estructura negativa, fossa (no ha estat localitzada, cal suposar-lo per necessitats estratigràfiques). Pertany a la sepultura de l'Individu 01 (UE. 1008). S. XIII-1735.

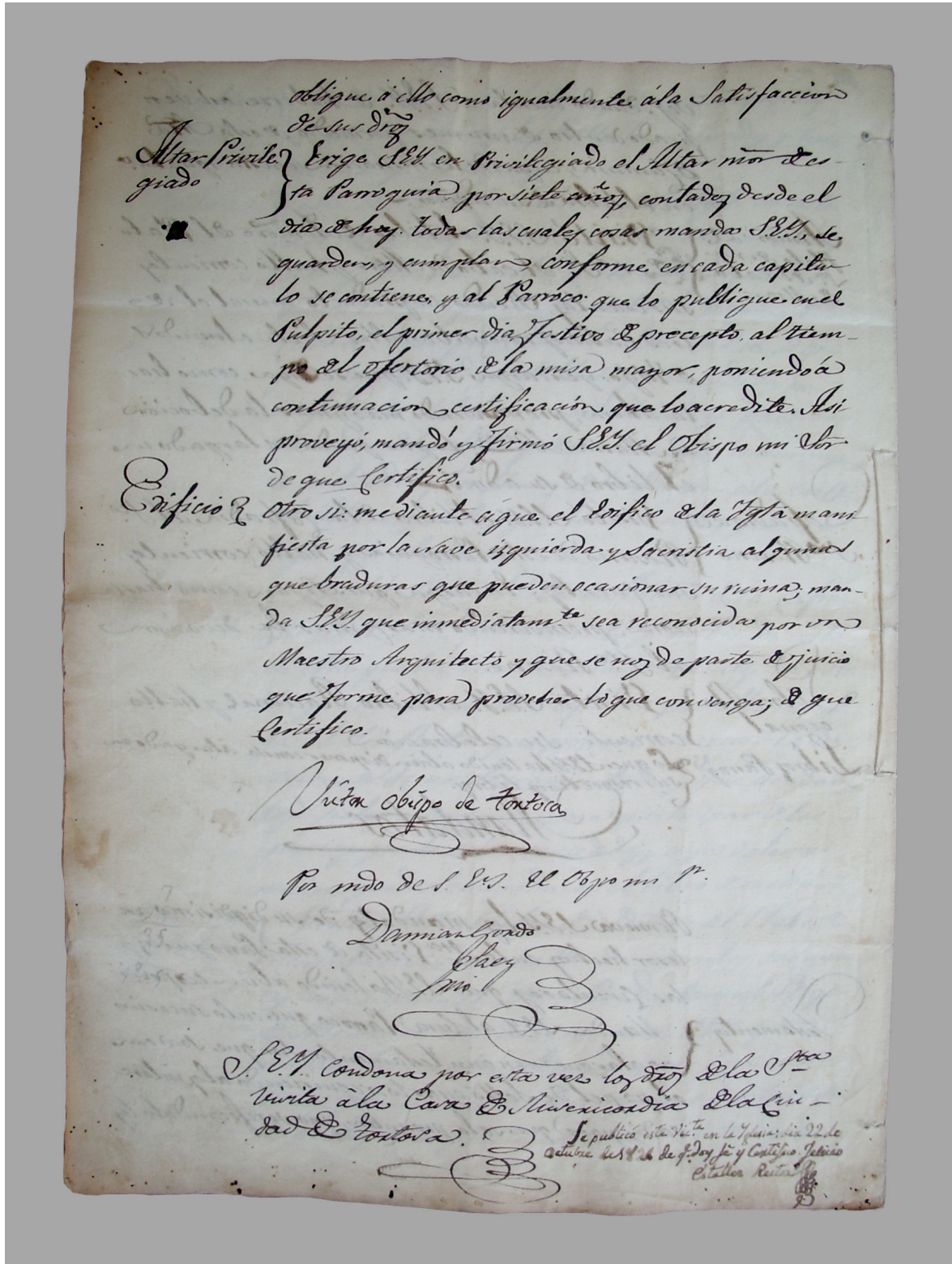
UE. 1010.- Pilar de sustentació de la nau principal. ca 1735.

UE. 1011.- Estrat no antròpic. Substrat geològic de margues de tonalitat gris/verd, homogeni, compacte. Era geològica.

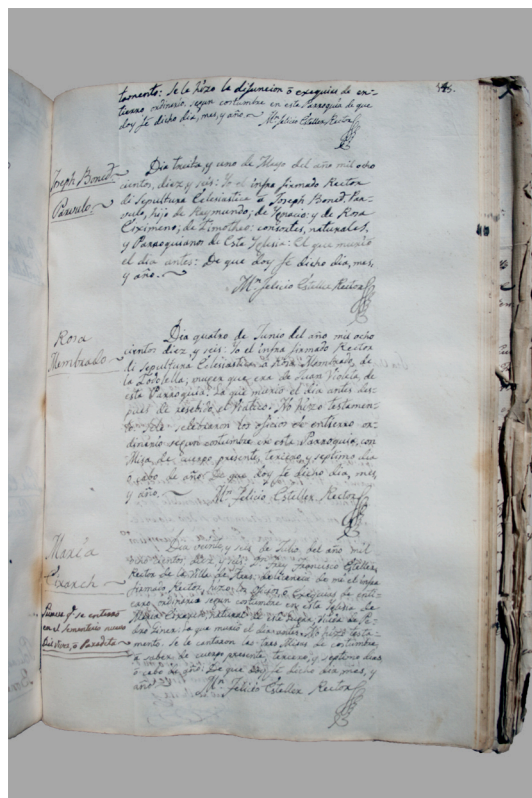
2. Llistat d'unitats estratigràfiques i imatge de finalització del Sondeig 01.

LÁMINA II

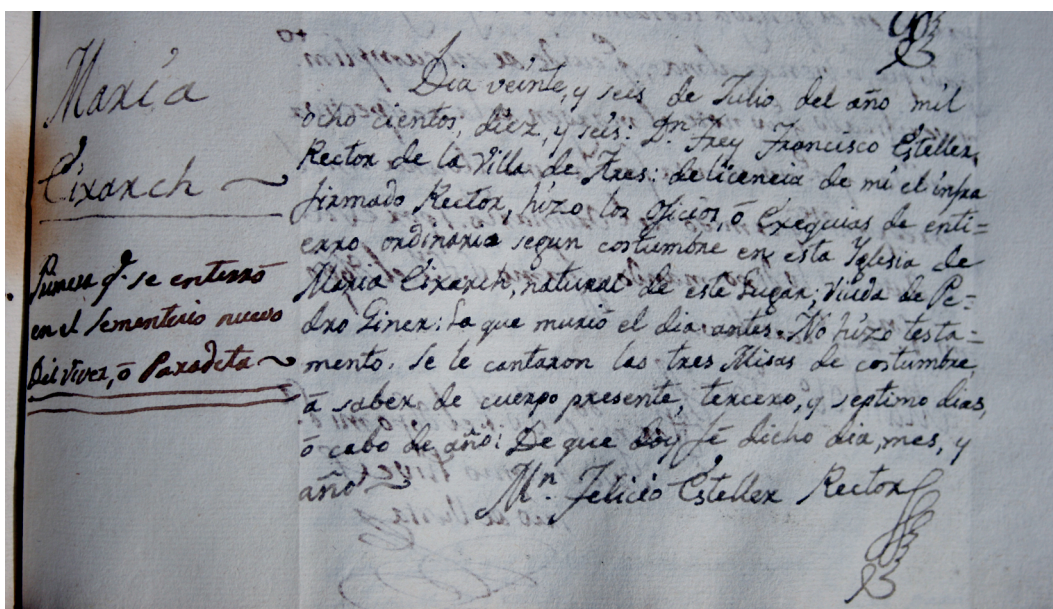

1. Pàgina sense numerar de la visita pastoral de 1826 (Libro de visitas de Ortells 1850-1895 –inclou full solts de visites d’anys anteriors); podem observar les al·lusions als primers problemes d’estabilitat de l’edifici del temple (entrada Edificio).

LÀMINA III

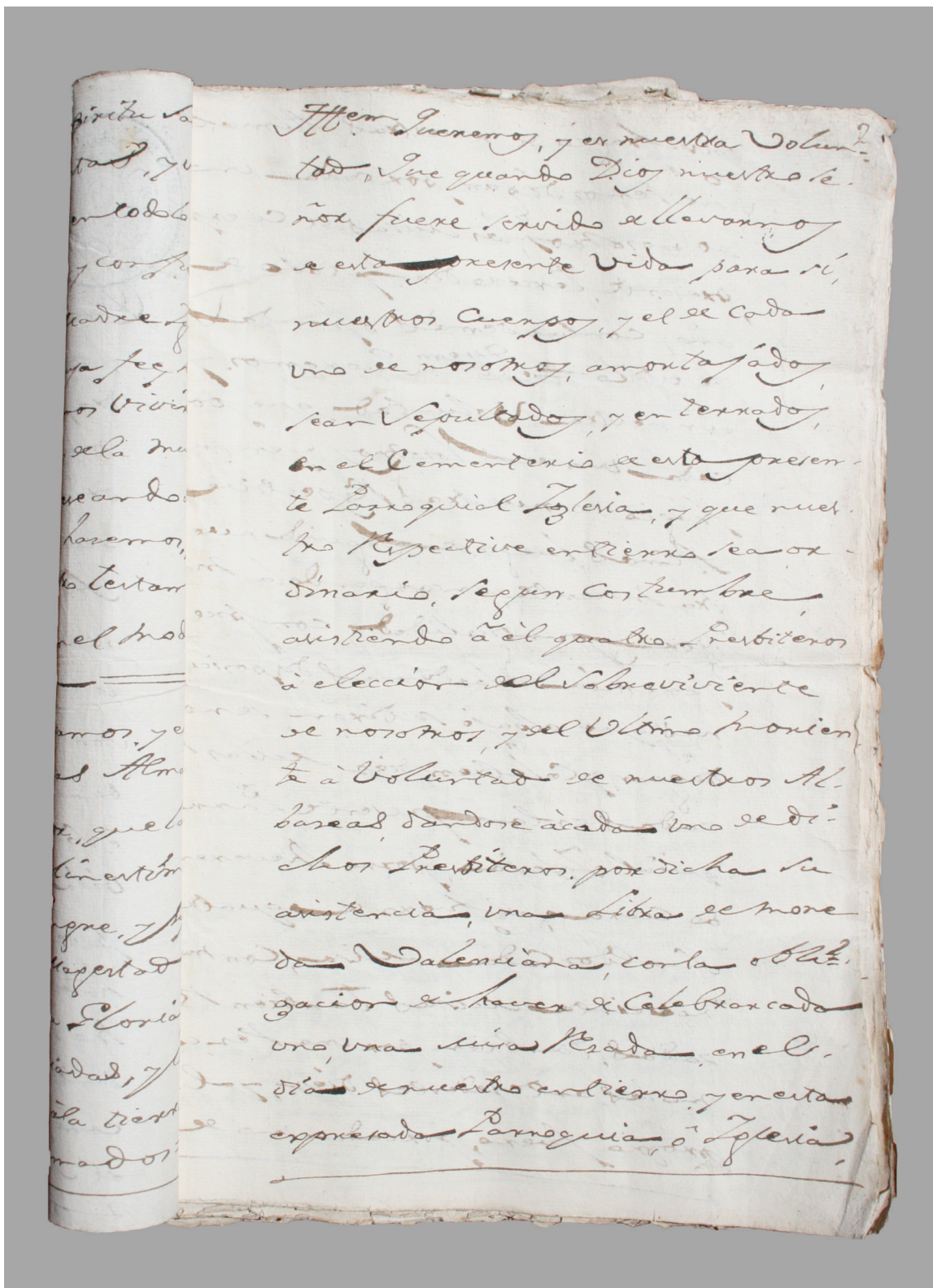

1. Pàgina 115 dels Quinqua Libri [sic]. Defunciones desde 1769 a 1826.

2. Detall de la pàgina anterior on s'observa la primera anotació del nou cementeri del Viver o la Paradeta (Maria Eixarch).

LÀMINA IV

1. Pàgina 2 del Testament de Josefa Michavila (1806); podem observar les concretes disposicions que mana redactar sobre el seu futur enterrament.